

Մ Օ Տ Ի Կ Ա Ն Ց Ե Ա Ն Ի Ց

II

Գուցէ ոչ մի խօսք մեզանում այն աստիճան շահագործուած չլինի, ինչպէս ժողովուրդը բառը. իւրաքանչիւր անհատ, խմբակ, կուսակցութիւն, իր սեփական հայացքներին և ձգտումներին աւելի կշիռ տալու համար, խօսել է «հայ ազգի, ժողովրդի» անունից: Տեսնենք ձրքան իրաւունք են ունեցել այս յաւակնոտ «ներկայացուցիչները» ժողովուրդ, ազգ» բառերի տակ իսկապէս հայ ժողովուրդի և ազգի գէթ մեծամասնութիւնը հասկանալ: Մենք վերևում տեսանք թէ Լ՛նչ խաւերից էր կազմուած հայ ժողովուրդը. պարզ է թէ ձր չափով կարելի էր այդ գիւղացիութեան, արհեստաւոր դասի և վաճառականութեան մէջ գիտակցութիւն գտնել: Հասկանալի է որ Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի մեր «գրական-դպրոցական-եկեղեցական» շրջերը իրանց համակրող, համախորհ. կամ օտորադրեալ խմբակներին էին «ազգ, ժողովուրդ» անունը տալիս. գաւառներում կորած գիւղացիութիւնը և քաղաքի արհեստաւոր դասակարգը ինկատի չէր առնուում: Ինչ «հասարակական կարծիք» կարող էր կազմուել այդպիսի իրականութեան մէջ, երբ, հասարակական գործերով հետաքրքրուող «ընթերցող» մասը մի ողորմելի թիւ էր կազմում. հոշակաւոր «Հիւսիսսփայլը», տարածուելով ռուս վարչութեան աջակցութեամբ, 2—3 հարիւր բաժանորդ ունէր. «Մշակը» մինչև իր հիմնադրի մահը չկարողացաւ 1500-ի էլ հասնել: Թողէք Պոլսում լինէր դրանց քառապատիկը: Այդ մի բուն հետաքրքրուողները կարծիք էին «ազգի, ժողովրդի» ձգտումների և պահանջների արտայայտիչները լինել: Իհարկէ ոչ:

Բայց գուցէ այդ մի բուն «հասարակութեան» ղեկավարները լաւ ճանանչում էին գաւառներում կորած մոռացուած բուն հայ ժողովուրդը, նրա ոգին, նրա կարիքները, ուսումնասիրում էին նրան կացութիւնը և այնպէս միայն հրապարակ գալիս ու ծրագրերներ, վճիռներ կայացնում: Համոզուելու համար որ ժողովուրդը ճանաչելու, նրա կացութիւնը ուսումնասիրելու նպատակով ոչ մի փորձ չի արուել մեր գրականութեան «փառաւոր» կոչուած Յունիս, 1906.

շրջանում՝ բաւական է թերթել այդ ժամանակուայ լրագրներն ու հանդէսները: Անշուշտ «ազգը» տուել է այն, ինչ կարողացել է°, ինչ ոյժ ունէր արտագրելու այն ժամանակ,՝ սակայն մեր ասեւն էլ հէնց այդ է որ «ազգը» չունէր դրական գիտութեան, դրական մտածողութեան բարձրութեան վրայ կանգնած գործողներ, դեկավարներ, այլ լու գաղափարախօս ռոմատիկներ և անգիտակից մասսա:

Յոյց տալու համար թէ ժր աստիճանի խղճուկ բան է մեր այդ «փառաւոր» շրջանի գրականութիւնը, որով մենք պարծենում ենք, ինչպէս աղքատը իր կարկատուն ցնցոտիներով, մենք առաջ բերենք Գամառ-Քաթիպայի նշանաւոր «ազատ երգերը», որ գլխից հանեցին այնքան պատանիներ, խեղաթիւրեցին այնքան առողջ գատողութիւններ: Առանց ազգային ինքնահաւանութեան կարգացէք այդ ոտանաւորները և, չենք ասում գեղարուեստական հաճոյք, գէթ հետևողութիւն գտէք յոխորտանքով, մնապարծութեամբ լի բազմաթիւ տողերի մէջ: Այս ձևով էին ուզում «հայ ժողովուրդը և ազգը» ազատել... Թողնում եմ «վանեցու աղօթքը», «վանեցու հայր մերը», «վանեցու մօր երգը» — կարդացէք նրա «վանեցի կտրիճը»:

Հազիւ լրացաւ քրսան մէկ տարիս,
Աղուամազ բուսաւ երես ու ծնօտիս,
Թըշերէս կարմիր վարդեր կը կաթի,
Ջիւերս ամուր՝ ասես երկսթի:

Տուէք ինձ սարեր՝ սարեր կործանեմ,
Ծառը արմատով զետինէն հանեմ,
Սուր ակռաներովս երկամ կը ծամեմ,
Մէջս այդքան ոյժ, ասէք ինչ անեմ:

Առջեւս դէք մարդ հարիւր հազար,
Ջարդեմ տորեմ զերդ բողկ ու զազար:
Ինչ այլք շարթու մէջ՝ այն ես օր կանեմ...
Մէջքս այդքան ոյժ, ասէք ի՞նչ անեմ:

Իմ պէս բիւրերով լի է Հայաստան,
Նըրա սուրբ հողին ըլեմ ես ղուրբան —
Մարմինը ուժեղ եւ առոյգ է հային,
Այլ լսփոս, Թըմրած է նրա հողին:

Թէ մի օր զարթնի նրա վեհ հողին:
Նա պարզ կը ցուցնէ Օսմանլի ազգին. —

Ո՛ր էր երկուսէն ըստրուկ եւ կամ տէր...

Ա՛խ, երբ պիտ թնդաք, խեղճ հայի սըրտեր:

Այդ ոտանաւորի ոգին արդէն երևում է նրա ամբողջութիւնից, մանաւանդ մեր ընդգծած խօսքերից: Այդքան մեծամըտութիւն ներշնչելով հայի մէջ նա «Ձայն բարբառոյ յանապատի» ոտանաւորում յայտնում է թէ.

Աստուած վկայ որ՝ մենք կը յաղթէինք,
Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք...
Ո՛ր կաթողիկոս զըրեց մէկ կոնդակ,
Ո՛ր եպիսկոպոս ցրուեց հրաւիրակ,
Ո՛ր զիտնականը ծայնը բարձրացրեց,
Ո՛ր զօրականը թուր ու զէնք վերցուց:
Ո՛վ հայ ազգագոսէր, հըր ես, ո՛ր ծաւն ես,
Ազգային զգացմունք, մի՞թէ դեռ խակ ես:
Ա՛խ, անդարձ կ'անցնի լաւ ժամանակը,
Անփոփոխ կը մնայ մեր դառ վիճակը.
Սլաւօնի ձեռքէն թափթփած շղթան
Քեզ պինդ կը կապէ, խեղճիկ Հայաստան...
Բայց լաւ յիշեցէք, սառնասիրտ հայեր,
Որ փրկութիւնը ձեզմէ շատ մօտ էր...

Այդպիսին յոյսեր և զգացմունքներ էր տարածում հայ ժողովրդի մէջ Նոր-Նախիջևանում նստած բանաստեղծը, մանուկի հասակացողութիւն ունենալով բուն հայ ժողովուրդի կացութեան, երկրի պայմանների մասին. նրան թիւնջ փոյթ բուլղարները ապստամբուել են, պէտք է հայերն էլ շտապեն նոյնը անելու: «Փրկութիւնը շատ մօտէ», «անդարձ անցնի լաւ ժամանակը»:

1879 թուականին նա գրում էր.

Երնէ՛կ, թէ այս նոր տարին
Հայ ազգ ի մի գումարուէր,
Ի գլուխ Գարնոյ Հայ ամրին
Հայի դրօշակ ծածանուէր:

Հայեր, երբէք չերկմտինք,
Կը կատարուի այդ ամէն,—
Եթէ իսպառ մենք հանենք
Փոքրոգութիւն մեր սըրտէն:

Ուրեմն միակ խոչընդոտը փոքրոգութիւնն է, աւելի ոչինչ
Սակայն յետոյ ինքն էլ է տեսնում որ դա միակ պատճառը չէ:

Գիտեմ, խեղճ հային չեն տալ Հայաստան,
Մեզ ազգ կազմելու ամենքն են խափան,
Նախանձ, քէն եւ ահ տիրել է հոգին
Դէպի Հայաստան շատ եւ շատ ազգին...
Թէ թուր վերցնենք՝ մեզ պիտ մորթէին,
Ոչ որ պիտ չեղէր պաշտպան խեղճ հային...
Կուզեն որ հայքս մեր սուրբ հաւատէն
Հրաժարուենք, ինչպէս մահացու մեղքէն,
Մեր լեզուն, մեր ծէսը—նըշան ազգութեան.
Երբէք չը յիշուեն ի մէջ մարդկութեան:

Սակայն բանաստեղծը յայտնում է թէ.

Սինիքոր կը մնամ, ըստոր ու ատած,
Բայց ես չեմ լինիլ երբէք ազգուրաց:

Եւ ինչպէս չսիրել մի ազգ, որ ամբողջապէս առաքինութիւն է և նրան հալածում են միայն նախանձից.

Ձէ, հայը չունի իր մէջ դիժ թերի,
Ամեն գործի մէջ հմուտ է, արի.
Հայեր, չի լինիլ անտեղի գովեստ,
Թէ ձեզ անուանեմ խելօք, ժիր, համեստ.
Միայն կը մնայ ձեզ իրար սիրել—
Ու աշխարհ տիրել:

Ինչքան քիչ բան է պակասում «աշխարհ տիրելու» համար...

Սերբերը կէս են, իսկ մենք հինգ միլիոն,
Բուլղարը գեղջուկ, Հայն քաղաքակիրթ,
Սեւ սարցին ծոցը չունի կէս բնիօն,
Մենք հարուստ եւ ժիր ենք եւ քաջասիրտ:

Հետեաբար, զարմանալի չէ երբ «Ամպամած Մասիսը» հըպարտութեամբ ասում է.

Ես շնորը չուզեմ, ասաց Արարատ,
Օտարին,—փըշրանք շան առջեւ ձգած,
Ես ունիմ որդիք՝ որդիք հարազատ,
Ու թիւն է փոցա հէնդ միլիոն համրած:

Եւ ահա «կաթողիկոս, կոնդակ, Ղևոնդ, Եղիշէ, Վարդան»,
 և այլ «հայկական զօրութիւններ» մէջ են գալիս՝ Հայաստանը
 փրկելու, նոյնիսկ անգէնք.

Գիտեմ ղէնք չունիր. բայց մի սարսափէք,
 Առէք ինչ հանդէպ կայ՝ կացին, խոփ, բահ.
 Սուտ-պարծուկ եւ ոչ արի է տաճիկ,
 Հուժկու ձեռներով արէք խեղդամահ:

Եսկ մի այլ տեղ «հայ զինուորը» ասում է.

Նըժոյգ է տակս, ձեռիս այնալու,
 Սուլթան, ունես ուժ ինձ դիմանալու,
 Ռստրուկ եմ եկել, կը դառնամ ազատ,
 Յետ խլած քեզմէն հողն իմ հարազատ...
 Ես էլ ահ չունիմ քու վախկոտ զօրքէն
 Ջրզուած եմ ես քու շարեամ օրէնքէն.
 Մըշու դաշտերը, Վան ու Արզրում
 Կը լուսնան Տաճկի սեւ եւ պիղծ արիւն...
 Թշուա՛ռ, քու յոյսն է չէրքէզն ու քուրդը,—
 Հա՛, մէկ քամիին տամ նոցա բուրդը.
 Ջեռքիս ունիմ ես Ղևոնդի լախտը,
 Որ ջարդեմ-փշրեմ քու փտած թախտը...

Բանաստեղծը մի այլ տեղ գտնում է աւելի դիւրին միջոց
 Հայաստանը դրախտ դարձնելու.

Ա՛խ, հայե՛ր, հայե՛ր, թէ որ ձեր ոսկին
 Կիսով չափ զոհուէր յօգուտ հայ ազգին,
 Առ միշտ կը դադրէր ձեր լացն ու կական
 Ու դրախտ երկրաւոր կըլար Հայաստան:

Այսպիսի «ազատ երգերով» ոգևորող «Ժողովրդից» էլ լինչ
 էք պահանջում...

Այդ «ազատ երգերից» կարող էք եզրակացնել թէ ինչ
 զաղափար ունէր երկրի իրական պայմանների մասիկ Դօնի ա-
 փերից «պատամբութիւն» քարոզող Գաժառ-Քաթիլան: Չենք
 ուրանում որ պատանեկան խակ ուղեղների վրայ այդ ազգասիրա-
 կան-ազամական երգերը «դիւթիչ» ազդեցութիւն էին գործում
 և «կտրճի աչքից բուռն փախցնում»...

Առողջ դատողութիւնը սպանող պակաս ազգասիրական
 հանդիշ չէր պարունակւում և Բաֆֆիի տենդենցիօզ վէպերի մէջ:
 Թէև Պարսկաստանում ծնուած Բաֆֆին անծանօթ չէր թիւր-

քաց Հայաստանի ըէալ պայմաններին, որովհետեւ յիշնական թուականների վերջում պատեւ էր Վասպուրականում և Տարօնում, սակայն 1876 թուականի բալկանեան դէպքերն և Արծրունու շփոխան առանց ազդեցութեան չմնացին և նրա վրայ Սլաւօնական ազգերի ազատութիւնը բորբոքել էր և նրա արեւելեան ճոխ երեակայութիւնը. անալօգիան պատրաստ էր, իսկ տարբերութիւնների մասին ո՞վ էր մտածում: Եւ ահա նա եռանդով սկսում է գրել «Նենթ», «Կայծ» և առհասարակ մի շարք ազգային վէպեր, որոնց մէջ դաւադիր-ապստամբական հերոսների ֆանտաստիկ ծրագիրներ է դուրս բերում և դիւթում նրանց խիզախ քաջագործութիւններով հայ միամիտ ընթերցողին այնպէս, ինչպէս Սերվանտէսի ժամանակակից սպանական վիպասանները խելքից հանում էին իրանց ասպետական բոմաններով Դոն-Կիխոտին կամ ինչպէս մեր ժամանակներում Մայն-Ռիդը ոգևորում էր տղայամիտ պատանիներին... Այդպիսով Գամառ-Բաթրիպայի և Րաֆֆիի հայրենասիրական գործերը հայ անճաշակ և անզարգացած ընթերցողների մէջ հոգեկան մի այնպիսի դրութիւն էին առաջացրել, այնպիսի համաճարակ ստեղծել որ, քաղաքավարի ոճով, կոչւում, ամբոխային պախօղ...

Թէ որ աստիճանի զօրեղ էր Րաֆֆիի հերոսների հմայքը մեր երիտասարդների երեակայութեան վրայ—այդ երևում է նրանից որ «յեղափոխականները» իրանց համար կեղծ անուններ ընտրում էին Րաֆֆու վէպերից. Ասլան, Կարօ, Փարհատ Լայն, Լայն: Իր վառ երեակայութեամբ, պատմելու դիւթիչ ընդունակութեամբ այժմ էլ Րաֆֆին խենթացնող նշանակութիւն ունի մեզանում և ոչ մի գրողի գրքեր չունեն այն աշողութիւնը, ինչպէս նրանը: Իհարկէ աւելի զարգացած, քննադատաբար վերաբերուող ընթերցողը կարող է չենթարկուել նրա քարոզներին, սակայն պատանեկութեան, տհաս ուղեղների վրայ ազդեցութիւնը ուղղակի շմեցնող է: Ջարմանալ պէտք է թէ ինչ դիւրութեամբ է Րաֆֆին՝ ճազատում Հայաստանը և նոր կարգեր հիմնում այնտեղ, քաղաքակրթում քրդին և այլն: Այդ ցնորքները այնքան դիւթիչ էին, այնքան գրաւիչ որ իսկապէս ոգևորում էին երիտասարդութիւնը:

Անցնենք հրապարակախօսութիւն:

Մինչև 1875—1876 թուականները ուռաւայ հրապարակախօսութիւնը համարեա չէր հետաքրքրում թիւրքահայերի կեանքով, որոնց դատը նա հէնց այդ թուականից, երբ բռնկուեց սլաւօնական ապստամբութիւնը բալկանեան թերակղզու վրայ, յանկարծ իր ձեռքը առաւ և ուզեց իսկոյն և եթ վճռել: Մինչ այդ շատ-շատ, այն էլ երբեմն-երբեմն, կտոր-կտոր տեղեկութիւններ

էին տպւում Կ. Պոլսի ազգայինների կեանքից: Բայց ահա Բոսնա—Հերցեգովինան, ապա և Բուլղարիան ապստամբութեան և Ռուսաստանը միջամտեց—ի՞նչ հեշտ բան է եղել ապստամբութիւնը և եւրոպական մեծ պետութիւնների միջամտութիւնը, մտածեցին քնից զարթնած մեր հրապարակախօսները և բանատեղծները: Անալոգիական մտածողութիւնը պատրաստ էր: Ինչ հարկ կար ծանր ու բարակ ուսումնասիրել թիւրքահայի առանձնայատուկ կացութիւնը, որոշել նրա պայմանների խոշոր տարբերութիւնները, քննել հարցի քաղաքական-դիւանագիտական կողմերը, ի նկատի ունենալ ոյժերի յարաբերութիւնը բուն երկրում. մի խօսքով ի՞նչ հարկ կար իմանալ իրական, բէալ խոչընդոտները և այնպէս գործելու եղանակ որոշելու. Եւ ահա իր կեանքում երբէք այդ երկիրը չտեսած, թիւրքաց Հայաստանի մասին նոյնիսկ մօտաւորապէս ճիշտ վիճակագրական տեղեկութիւններ չունեցող տաղանդաւոր գաղափարախօս Գ. Արծրունին իր շաքարթներթ «Մշակում», որ «ամենաժողովրդական» լինելով հանդերձ սկի հազար բաժանորդ էլ չունէր (այնքան գիտակից էր հասարակութիւնը), սկսում է քարոզել որ թիւրքահայերը հետեւն սլաւոնների օրինակին և ապստամբեն, յուսալով Ռուսաստանից օգնութիւն գտնելու: «Այժմ կամ երբէք» գրում էր նա... Եւ որովհետեւ դարերով ճնշուած հայութիւնը թիւրքիայում դառն փորձով գիտէր թէ իր կացութեան մէջ զոր աստիճան անմտութիւն կը լինէր այդ խիզախ քայլը, ուստի չէր շարժւում,—գայրացած Գ. Արծրունին նրան մկրտում էր՝ «զիակ» լէշ, աղբ» ածականներով. Յետոյ նա իր տաք բանակուիւր ուղղեց Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքի դէմ, որ այդ ժամանակ զգոյշ և շրջահայեաց դիպլոմատի դեր էր ստապանել Պոլսում, շատ լաւ հասկանալով իրական ծանր պայմանները, բէալ ոյժերի յարաբերութիւնները...

Արծրունու հրապարակախօսական տեմպերամենտը իր ազդեցութիւնը արաւ, որովհետեւ նրա դիմաց կանգնած էին անտաղանդ պահպանողականներ» ձ Լապ. Պ. Սիմէօնեան կամ ի միջի այլոց գրականութեամբ զբաղուող բուրժուաներ ձ Լա Աբ. Յովհաննիսեան, որ չգիտէր արգօք Պոլսի էֆէնդիներ խորհրդին հետեւել, թէ Դամառ-Քաթիպայի ազատ—երգերին, որ տպւում էր իր «Փորձում»:

Անշուշտ այժմ աւելի հեշտ է քննադատել կ'ստեն մեզ. իսկ այն ժամանակ բանը ուրիշ էր: Սակայն հէնց իմ ապաճն էլ այն է որ այն ժամանակ մեր ինտելիգենցիայի մտածողութիւնը զուրկ էր դրական, լուրջ հիմքերից, իրական, բէալ

պայմանների հոտառութիւնից: Իսկ թէ այդ հոտառութիւնը որքան սուր էր մի քիւրդ շէյխի կամ թուրք փաշայի մէջ, համոզուէք կարդալով Ակնատեսի յիշողութիւնները, անցեալ և այս համարում *): Հրապարակախօսութիւնը հասարակական—քաղաքական կեանքի առօրեայ հարցերի բազմակողմանի քննութիւն է մամուլի մէջ և ոչ քարոզների, բացականչութիւնների, հայհոյանքների, խօսքի տերրօրի ասպարէզ: Հասարակական կարծիքը ղեկավարելու համար հարկաւոր չէ արուեստական կերպով տաքացնել, գրգռել, բորբոքել կրքերը, բզբզել վէրքերը, այլ պէտք է հասարակական—պետական գիտութիւնների վրայ հիմնուած, իրական պայմանները լաւ կշռադատած, որոշ կարծիքներ յայտնել այս կամ այս հարցի մասին և հակառակ կարծիքները ջրել, ցոյց տալ նրանց սխալ, անհիմն լինելը: Իսկ մեզանում թիւրքահայ հրապարակախօսական լրջմիտ առարկութիւնները ուսասիայերի ապստամբական քարոզների դէմ ընդունւում էին (այսօր էլ ընդունւում են) հայհոյանքների, անուանարկութեան, խօսքի տերրօրի տարափով: Ո՞վ պէտք է դատողը լինէր: Հասարակական կարծիքը—Իսկ թէ ինչ էր այդ «հասարակութիւնը» մենք տեսանք վերևում: Եթէ մէկը հարցնէր այն ժամանակ Գ. Արծրունուն թէ ի՞նչ հիմքեր նա ունի կարծելու թէ Ռուսաստանը, հակառակ Անգլիայի ցանկութեան, կը միջամտի ապստամբուած թուրքահայերի դատը պաշտպանելու համար—ի հարկէ նա անկարող կը լինէր իր սեփական ենթադրութիւններից բացի որևէ դրական երաշխիքներ տալու: Ուրեմն թիւրքահայերը պէտք է մի վճռական քայլ անէին միայն ռուսական «АВОВЫ»-ի յոյսով... Էլ չենք ասում թէ ձր աստիճանի երևակայական և անիրագործելի էր յանկարծ, իսկոյն, մի ամբողջ ժողովուրդ, դարևոր ստրուկութեան մէջ ճնշուած մի ռայա, այն էլ հայկական առանձնաշատուկ պայմաններում, ապստամբեցնել: Ո՞վ պէտք է ապրստամբեցնէր, ի՞նչ միջոցներով: Այդ բոլորը համարւում էր ոչ կարևոր մանրամասնութիւններ: Դուրս էր գալիս որ ամեն բան պատրաստ է, պակասում է միայն ցանկութիւնը, կամեցողութիւնը, ուստի՝ հայհոյենք, մտրակենք, խարազանենք, որպէսզի այդ «դիակը, լէշը, աղբը» ոտքի կանգնի և Պոլսում գործեն մեր ընցեպտով... Չափազանց հեշտ էին «ազատում» Հայաստանը մեր գրական ջոջերը 70-ական թուականներին:

Ահա ինչ վերացական-բոմանտիկ մթնոլորդում էր դաստիարակւում մեր այն հայ պատանեկութիւնը, որ տասը տարի անց դա-

*) «Թուրքօ-քրդական արշաւանքի 25 ամեակը»:

առաւ երիտասարդութիւն և ձեռնարկեց դաւադիր-ապստամբական ձևի յեղափոխութիւնը։ Այդ երիտասարդութեան մէջ մի քանի անհատները, 70-ական թուականների ռուս յեղափոխականների դաւադիր-ապստամբական, «բունտարական» տակտիկայից ազդուած, դարձեալ մակերևոյթային անալոգիայով, նոյնը տարածում էին և մեր իրականութեան նկատմամբ, միանգամայն մոռանալով որ ռուսը գործում է Ռուսաստանում, ռուս ժողովրդի մէջ, որից է վերջ ի վերջոյ կախուած երկրի բախտը, մինչդեռ հայը պէտք է գործի Թիւրքիայում, գերիշխող թուրքազական ֆանատիկոս և թշնամի մի հոծ զանգուածի մէջ, մի երկրում, որի բախտը, յամենայն դէպս, փոքրաթիւ, ճնշուած անպաշտպան ռայա հայի թէկուզ հերոսական ջանքերից չէ կախուած։ Այդ միևնոյն էր եթէ Կովկասի հայերը խենթութիւն ունենային հաւատալու որ Թիւրքիայից եկած յեղափոխական հրոսակներով կամ մի քանի տերրորիստներով կարելի է, հակառակ ռուս և հարեան ժողովուրդների համակրութեան ու աջակցութեան, առանց որ այդ մասսաների մէջ նախօրօք տեղի ունենայ մտքերի և ոյժերի որոշ յեղաշրջում—հնարաւոր է ընթիմի արմատական փոփոխութիւն կամ կարելի է, ընդհանուր ընթիմի պահպանութեան հետ, ինչոր առանձին խառնիճաղանջ ազդաբնակութիւն ունեցող նահանգներում յատուկ ընթրմներ։ Ճիշտ է «ինքնավար Հայաստանի» այդ ֆանտաստիկ ծրագրները յղացան եւրոպական արիւննուշտ դիպլոմատների կանցելարիաներում։ Իսկ այդ դիպլոմատ կարիերիստներին ինչ փոյթ էր որ հայի յօնքը շինելու տեղ՝ աչքը պիտի հանէին դրանով։ Սակայն այն կուրութիւնը որ ներելի էր մի անտարբեր օտար բիւրօկրատի համար—յանցանք էր իր ժողովրդի համար մտածող հայ «ղեկավարների» մէջ։ Այդքան թեթեամիտ վերաբերմունք դէպի մի ամբողջ ժողովրդի գոյութիւն բացատրելի է միայն մեր մտաւոր զարգացման այն դրութեամբ, երբ լուրջ դրական մտածողութիւնը, մեր իրական պայմանների հետ բազմակողմանի և հիմնաւոր ծանօթութիւնը աւելորդ էր համարւում և հասարակական-քաղաքական հարցերում բանաստեղծի, վիպասանի կամ ֆանտաստի ցուցմունքներով էինք ղեկարարւում և միամիտ անալոգիաներով ծրագրինք, ապակտիկա որոշում... Ժընևից Սասունը և Տարօնը չեն երևում, իհարկէ, ինչպէս և Պետերբուրգից Մանջուրիան, սակայն ինչու սին յոյսերով ու ցնորքներով զոհել առիւծ հերոսներ, գետնի հետ հաւասարեցնել ամբողջ գաւառներ, հազարաւոր զոհերի արև մարեցնել... Կոնդրատենկօներ, Սերոբներ նրա համար չէ ծնում ժողովուրդը որ հեւում նստած իշխել սիրող բիւրօկրատները

կամ դեմագոգները իրանց անհեռատես, անփոյթ, կարճամիտ և թեթևաոլիկ տակտիկով մեծ ծաւալով էքսպերիմենտներ անեն...

Մակերևոյթային անալոգիաներ հեշտ է անել, իսկ դրութիւնների հիմնական տարբերութիւնները ըմբռնելու համար հարկաւոր է գիտական պատրաստութիւն, դրական ուսումնասիրութիւն: Ահա ուր էր մեր մտաւորականի թոյլ կողմը: Եւ ահա սխալ անալոգիաներով, յեղափոխական բոմատիզմի և պոռոտախօսութեան ազդեցութեամբ յափշտակուած մեր կեանքի մէջ սկսւում է տարածուել մի նոր ազգային մտահաւատութիւն. իբր թէ Թիւրքիայում հայերը կարող են զինուած ապստամբութեամբ ստանալ այն, ինչ բոլորովին տարբեր հանգամանքում ստացան յոյները, բուլղարները: Այդ նոր մտտիահաւատութիւնը հիպոթեզ ոչ միայն խակ երիտասարդութիւնը, այլ և իրանց ազգի աղ համարող «մտաւորականներին», որոնք բաւական բորիկ էին հասարակական գիտութիւնների նորագոյն հոսանքների մէջ, ինչպէս և մեր իրականութիւնը ճանաչելու գործում... 1876 թուականի անցքերը շղկացրին մեզ և մենք թողինք վաթսոնական թուականներից սկսուած վերածնութեան դանդաղ, սակայն հաստատ ճանապարհը, որ հայի տնտեսական բարգաւաճման հետ առաջ էր բերելու և նրա մտաւոր յաղթանակը խաղաղ ճանապարհով, և գրկեցինք արկածալի, արիւնոտ անյայտը, հմայուած նրա շլացնող, խաբուսիկ մօտիկութիւնից... Շտապեցինք. «շուտով, այժմ կամ երբէք», ահա փութկոտ ըմբոստների նշանաբանը:

Ինչպէս ամեն մի նոր վարդապետութիւն. այնպէս էլ այդ յեղափոխական բոմատիզմը ունեցաւ իր մարգարէների, առաքեալները, իր կոյր հաւատացողների հետ և իր անսխալական քուրմերը, իր ինկվիրիտօրները, և վերջապէս իր բիւրօկրատիան՝ «նպատակը արդարացնում է միջոցները» նշանաբանով, իր մարդասպան հարկահաններով, կուսակցամուկ կոիւններով ու սպանութիւններով...

Ի դէպ. աւելորդ չլինի մի անգամ ընդ միշտ յայտնել որ ես բնաւ ի նկատի չեմ ունեցել այս յօդուածներով «սեւացներ» կամ «սպիտակացներ» այս ու այն «կուսակցութիւնը» (աւելի ճիշտ կը լինէր մեր «Հնչ.» և «Դաշ.» կուսակցութիւնները ընկերութիւններ անուանել). միշտ ճշմարտութեան կողմը լինելով ես անբարոյականութիւն եմ համարում լուել և չսեղ այն, ինչ խոր, անկախ համոզմունքս է կազմում: Դժբախտաբար այդ չեն կարողանում հասկանալ նեղ թայֆայականութիւնից կուրացած մեր «յեղափոխական» Տորկվեմադաններից և

բիւրօկրատներէց շատերը... Այո՛, Պլատոնը բարեկամս է, սակայն աւելի մեծ բարեկամս է ճշմարտութիւնը...

Իմ յօդուածներէ վէջ ինձ հետաքրքրում է այն՝ թէ ինչպէս ըէալ ոյժերի յարաբերութիւնների անհասկացումը և սեփական չնչին ոյժերի բարձր գնահատումը առաջ է բերում խակ առաջնորդների շնորհիւ մի ամբողջ ժողովրդի կործանում: Թէ որ աստիճանի տղայամիտ ինքնապաստանութեան և քաղաքական խակութեան էին հասնում մեր «ազգային» յեղափոխական կուսակցութիւնները—այդ երևում է նրանից որ նրանք միաժամանակ կռիւ էին յայտարարում և՛ թիւրք ընծիմին, և՛ ռուս ընծիմին, և թուրք, և քիւրդ, և ռուս, և վրացի նացիօնալիստներին, այժմ մէջ են խառնում նաև դասակարգային կռիւ, և «չնչ.» «Ս.-Դ.» դէմ են կռւում: Կռիւ միաժամանակ բոլորի դէմ՝ իսկ երբ այդ ցնորամիտ տակտիկան չի գրաւում հասարակութեան համակրութիւնը և նիւթական աղբիւրները ցամաքում են՝ մահուան պատիժ է յայտարարում բոլոր այն հարուստների դէմ, որոնք չեն ուզում օժանդակել մի տնաքանդ ձեռնարկութեան: Այդ դեռ բաւական չէ. բոլոր նրանք, որոնք չեն հաւատում այդ տեսակ գործունէութեան նպատակայարմարութեան և քննադատում են—տեղորոշում են լռեցնում: Վա՛յ քեզ հայ ազգ. քանի՛ տեսակ տեսակ բռնութիւնների ես ենթակայ:

Անկախ

(Շարունակելի)